

## **ЗНАКОВО-СИМВОЛІЧНІ МАРКЕРИ «ПРОСТОРУ ПАМ'ЯТІ» РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ ПОВОЄННОГО ПОКОЛІННЯ**

Радянська імперія досі залишається спільним «простором пам'яті» для мільйонів людей, які у той чи інший спосіб пов'язані з її історією. Впродовж майже сімдесяти років свого існування комуністична влада проводила експеримент з формування людини нового типу — «*homo soveticus*». Результати і наслідки цього експерименту певною мірою проявляються дотепер, зокрема, в соціогуманітарному просторі окупованих або анексованих Росією територій України. На жаль, крах СРСР не знищив «червоної людини». «Ми тепер мешкаємо в різних державах, розмовляємо різними мовами, але нас ні з ким не сплуташ», — наголошує білоруська письменниця С. Алексієвич. «Усі ми, люди з соціалізму, схожі і не схожі на решту людей — у нас свій словник, свої уявлення про добро і зло, про героїв і мучеників. У нас особливі стосунки зі смертю»<sup>1</sup>. Однак, незважаючи на «типологічну схожість» колишніх громадян СРСР, кожен з них конструює свій власний простір пам'яті, наповнений власними символами і смислами, які, або перетинаються в особливо значущих точках локації, або ж існують паралельно. Карл Шльогель справедливо зазначає, що «радянська цивілізація є «цивілізацією», до якої ми самі належимо, ми — і руїни, і археологи одночасно»<sup>2</sup>. Тому дослідження її не може ґрунтуватися виключно на вивченні архівних документів, статистичних даних, економічних чи політичних трансформацій, але й артефактів, так би мовити, суб'єктивного характеру — життєвого досвіду конкретної людини.

Мета нашого дослідження — на підставі спогадів сучасників історичних подій періоду пізнього сталінізму визначити основні маркери конструювання їхнього «простору пам'яті». Нами вибрана певна категорія людей — жінки-се-

<sup>1</sup> Алексієвич С. Час Second-hand (кінець червоної людини). — К., 2015. — С. 5-6.

<sup>2</sup> Карл Шльогель. Археологія комунізму, або Росія у XX столітті. Реконструкція картини. / Пер. з нім. Іванни Витрикуш. — К., 2018. — С. 27.

лянки Житомирщини, дитинство або юність яких випала на 1930-1940-ві роки.

Одними з найбільш болючих спогадів наших респонденток виявилися ті, які пов'язані з періодом роботи в колгоспі й голодомор 1932-1933 та 1946-1947 років. Хронологічні рамки нашого опитування стосувалися повоєнного періоду, однак переважна більшість жінок занурювалися спогадами в 1930-ті рр. і було очевидно, що фантомний біль родинної трагедії, пов'язаний з колективізацією, дотепер переповнює їхню пам'ять. «Людей підбирали з вулиць, на вози клали», - пригадує слова своєї матері Галина Юрїївна. - «Майже все село вимерло. Мати розповідала, що у її батьків було 18 дітей, лише шестеро вижило, семеро за зиму вимерли... чистий голод. Ті, що залишилися, то своїх їли. Коли мій прадід вмирав, він казав: «Мені і так час настав, а ви молоді, не бійтеся, їжте мене»...Ось такий був голодомор, що людей їли»<sup>3</sup>. «Мені мати розповідала (вона з 1918 р. н.), що було дуже важко. Люди їли, в основному рослинну їжу: шавель, лободу, ягоди, гриби збирали...Так вони в нас на Поліссі і виживали. А от моя тітка Єлизавета, - розповідає Г. Мініч, - захотіла поїхати на південь України, в Миколаївську область. Думала, що там краще і що там виживе, але так вона і не повернулася додому. Там вона захворіла і з голоду померла»<sup>4</sup>. «Батько в 33-му помер з голоду, а ми осталися з мамою, то що ми тільки не їли. Бур'ян... А вже стали досягати жито, пшениця, то мама підуть нарвуть колосків. А це ж у колгоспі, ще треба було вкратися, щоб ніхто не бачив. Нарвуть, натереблять, в макітрі натруть і супу наварять»<sup>5</sup>.

У той же час, маємо свідчення дещо іншого сприйняття цього періоду. Н. Петрова підкреслює, що «пам'ятає лише окремі моменти». Але зазначає, що «вони з сім'єю не дуже голодували, адже вчителів забезпечувала харчами, а батько був вчителем». Пригадує, «коли до села привозили харчі та ходила отримувати їх з татом, а він отримував їх серед перших»<sup>6</sup>. Як бачимо простір пам'яті дочки сільського інтелігента хоча і містить в собі маркери, пов'язані з Голодомором, але наповнений дещо іншим смислом, ніж тих, для кого Голодомор став «місцем травми».

Повоєнний голод 1946-1947 рр. більш чіткіше закарбувався на рівні матриці суспільної пам'яті мешканців Житомирщини. Важливо зауважити, що спогади про нього фіксують кілька маркерів подієвого ряду: колгосп як форма

<sup>3</sup> Записано 3 грудня 2017 р. у с. Садки Житомирського району від Гришенчук (дів. Вахнюк) Галини Юрїївни, 1938 р. н.

<sup>4</sup> Записано 3 грудня 2017 р. у с. Садки Житомирського району від Мініч (дів. Рябчук) Галини Миколаївни, 1939 р. н.

<sup>5</sup> Записано 12 листопада 2018 р. у с. Кілки, Чуднівського району Житомирської області від Боровик Федосії Григорівни, 1927р. н.

<sup>6</sup> Записано 25 грудня 2017 р. м. Коростень, Житомирської області від Петрової (дів. Волківська) Надії Петрівни, 1927 р. н.

експлуатації селянина (особи) / або ж, як позитивний досвід відбудови сільського господарства (держави); важка безоплатна праця колгоспника / або ж праця передовиків - колгоспників, яка винагороджувалася державою; щоденна боротьба за виживання шляхом пошуку харчів, навіть методом крадіжок колгоспного майна / або справедливе покарання «ворогів радянської влади».

«Голодували, тяжко було весною 1947 р. Забирали восени 1946 р. все і не дивились, що мати сама з трьома дітьми. Нікого не жаліли. То мати казала, що німці добріші були, ніж оці... Ми тоді нічого не цуралися. Ходили і в садок збирати різне зілля. І кропиву, яку раніше свиням давали, самі тепер їли. Мати з неї суп варила, то жменьку муки туди кине. Той суп нам такий добрий був. З гички мати борщ варила. Було таке, що і по болотах ходили - яйця пташок збирали, ото був празник справжній. А держава наша нічим не помагала в те тяжке время, наоборот останнє забирала і молоко, і яйця, і зерно, і картоплю. Все, геть все. Виживали як могли»<sup>7</sup>. «Влада забирала. Грабили. Геть і такий кусочок хліба лежить на столі. Я тако стою, а він прийшов (це ж свої сільські люди) та й за цей хліб бере. А той другий стоїть, каже: «Та не бери, остав хоч тій дитині той кусочок хліба». «Хай здихає», - каже, - та за його й в мішок, той кусочок хліба»<sup>8</sup>. «Люди їли різний бур'ян. Я пам'ятаю, що теж ходила збирала мерзлу картоплю на полі. Потім з цієї картоплі пекли млинці. Люди виживали, як могли. Пам'ятаю, в моєї мами були опухлі ноги»<sup>9</sup>.

Для переважної більшості сільських мешканок повоєнний Голодомор пов'язаний з пошуком харчів за межами області. У своїх розповідях вони акцентують увагу на тому, що їхні батьки, односельчани чи родичі «трохи їздили на Захід, на Львовщину, по селах ходили міняли»<sup>10</sup>. «Їхали ми, батько на Западну Булорусію, аж там опинилися. Ми поїхали туди, стали просити там, бо нас дуже багато було»<sup>11</sup>. «Їздили куди міг і як міг, так і виживали, їздили туди, в Западну, до хазяїнив. Могли люди там і по дві неділі робити у хазяїнив. Що там зароблять, то везли додому»<sup>12</sup>. «Западна» асоціювалася з регіоном, де не було колгоспів, радянської влади і голоду. Це була територія,

<sup>7</sup>Записано 25 грудня 2017 р. у с. Павленківка, Житомирського району у Шевчук (дів. Бондар) Надії Петрівни, 1937 р. н.

<sup>8</sup>Записано 12 листопада 2018 р. у с. Кілки, Чуднівського району Житомирської області від Боровик Федосі Григорівни, 1927р. н.

<sup>9</sup>Записано 1 лютого 2019 р. у с. Мирополь, Романівського району, Житомирської області від Богущевської (Купчик) Ніни Акафіївни, 1929 р. н.

<sup>10</sup>Записано 1 січня 2018 р. у м. Чоповичі Житомирської області від Гончаренко (дів. Варивода) Галини Миколаївни, 1940 р. н.

<sup>11</sup>Записано 12 листопада 2018 р. в с. Барашівка Житомирського району від Пан- тус (дів. Легінчук) Тетяни Іванівна, 1925 р. н.

<sup>12</sup>Записано 17 грудня 2017 р. у с. Здвижка Коростишівського району, Житомирської області від Карабаської (дів.Строцька)Романі Іванівна, 1937 р. н.

яка сприймалася ними як «інша», відмінна від «їхньої». Вона була кращою, багатшою і заможнішою, але, водночас, приховувала в собі небезпеку, загрозу їхньому статусу, тому що там воюють «бандерівці», «націоналісти» і т. д. Однак, попри величезну небезпеку, голод гнав селян у Західну Україну та Західну Білорусію, змушував терпіти приниження, важкі злидні заради того, щоб отримати шанс на життя для себе і своїх дітей.

Боротьба за виживання штовхала людей на порушення закону: хтось збирав на колгоспному полі перемерзлу картоплю чи буряк, колоски після жнив, хтось закривав очі на те, як голодні колгоспники виносили з току в кишені кілька жмень зерна. «Були ті, кого арештовували. Садили в основному за те, що крали. Бо й по колоски ходили крали, то не раз той, що глядів поле, на коняці розгонив. Крали, бо як тоді жити було»<sup>13</sup>.

Більшовицька влада активно боролася з т. зв. «розкрадачами колгоспного добра». Як правило, арешт і процедура судового звинувачення людини в злочині супроводжувалася «громадським обговоренням» її «злочинної діяльності». То такого роду публічних ексекцій залучалися місцеві активісти-передовики соцзмагання як, напр., колгоспниця колгоспу ім. 1 Травня Янушпольського району стахановка Рибак Тетяна, яка у своєму виступі на зборах селян в жовтні 1946 р. з приводу обговорення основних положень постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» заявила: «Виданий закон партією і урядом захищає інтереси колгоспів і колгоспників від посягательств на розбазарювання колгоспного майна, лодирей, рвачів, ворогів колгоспного ладу»<sup>14</sup>. Паралізовані страхом, з одного боку, голодної смерті, а з іншого - ув'язнення чи депортації за межі області, селяни, як правило, у цій ситуації виявляли пасивну солідарність із владою.

Трагедія голодних років залишила по собі суспільну психологічну травму, яка була глибоко захована у підсвідомість і через півстоліття дала про себе знати, часто всупереч волі травмованих. Жінки, з якими доводилося спілкуватися, досить неохоче розповідають про долю селян, які були примусово виселені із села та ставлення до них односельчан. «Ну як до їх односіліс люди... Орештовувалі, кого орештовувалі, якось тако на кого нападуть, уже тако кого їм невгодно, тим начальникам, яка людина їм невгодна, то арештовувалі да вже на Сібір гонілі, завозілі. Отаке було. Да трохи верталіса. Он та Лена Ма- яриха, то є маті тоже в Сібірі була. Але я йой тако, вона по суседству, то я йой посилочкі і пісьма пісала туди в Сібір» - розповідає Куліна Семенівна<sup>15</sup>. Ган-

<sup>13</sup> Записано 26 грудня 2017 р. у с.Глинівці, Андрушівського району, Житомирської області від Ястреб (дів. Чемерис) Надії Петрівни, 1935 р. н.

<sup>14</sup> Державний архів у Житомирській області, ф.п-76, оп.2, спр.487, арк. 132.

<sup>15</sup> Записано 13 жовтня 2018 р. у с. Листвин, Овруцького району, Житомирської області у Рейверт Куліни Семенівни, 1929 р. н.

на Калістратівна пригадує, що арешти «були, але не багато. Але чому? Коли? Як? - люди змовчували, боялись щось казати, робити. Робили вигляд, що нічого не бачать, не чують. Арештованих майно забиралося на «благо» держави»<sup>16</sup>. «Були репресовані, але я їх не пам'ятаю. За що саме їх репресували теж не знаю. Майно наче забирали колгоспи», - пригадує одна із жінок-селянок<sup>17</sup>.

До сих пір тема «репресій», «ворогів народу», «колаборантів» на рівні «свого» села чи містечка викликає хвилю громадського збурення. Людина готова прийняти тезу про злочинну діяльність комуністичної партії, репресивну політику сталінського режиму, жорстокість силових структур радянської влади, але не готова, принаймні частково, розділити з ними відповідальність за злочинне мовчання, потурання насиллю, не опір йому.

Мозаїка простору пам'яті покоління повоєнного періоду наповнена символами міцно прив'язаними до колгоспної системи. Їхні спогади про повсякденне життя, організацію побуту, відпочинку, роботи постійно екстраполюються на перебування в колгоспі. Аналіз зафіксованих нами спогадів жінок-селянок Житомирщини, дає підстави для висновку, що в їхньому просторі пам'яті період сталінського режиму має кілька «місць травм» позначених відповідними маркерами: «голодомори 1932-1933 і 1946-1947 років», «колгоспний режим», «державний терор».

Конструювання простору пам'яті як правило детермінується запитамі нового часу і значною мірою є «адресною фокусованою актуалізацією минулого для потреб сучасного»<sup>18</sup>. Теперішнє українське суспільство потребує переформатування матриці національної історичної пам'яті. Російсько-українська війна на Сході України показує, що наповнення її національно-державницькими контентом є однією з умов збереження української держави як такої. Одним із важливих складових цього контенту є «простір пам'яті» покоління людей, особистісне і громадянське становлення яких припадає на період пізнього сталінізму. Їх життєвий досвід, палітра їхніх переживань і осмислень в конкретно-історичних умовах часу є важливим джерелом інформації для науковця.

<sup>16</sup> Записано 25 грудня 2017 р. на хуторі Білоцерківка Бердичівського району, Житомирської області у Коломісць (дів. Кваша) Ганни Калістратівни, 1922 р. н.

<sup>11</sup> Записано 25 грудня 2017 р. у с. Карвинівка Держинського району Житомирської області у Галицької (дів. Ренькас) Галини Станіславівни, 1936 р. н.

<sup>18</sup> Андреев Д. А., Бордюгов Г. А. Пространство памяти: Великая Победа и власть. Серия «АИРО - научные доклады и дискуссии. Темы для XXI века». Выпуск 19. - М.: АИРО, 2005.-С. 9.